

Ж.К. Смагулов , А.С. Несипбекова¹

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды,
Қазақстан
(E-mail: jandossmagulov@mail.ru, *arai_nesipbekova@mail.ru)

Сын және сыншы танымы

Аңдатпа. Бүгінгі қоғамда орын алып отырған жаһандану мен гуманизация эстетикалық-рухани саладағы құндылықтарды бағалаудың жаңа парадигмасын орнықтырды. Осы ретте ұлттық мәдениет пен әдебиетке, оның салаларына ерекше көңіл бөлу қажеттігі туындайды. Сын – қоғамдық даму мен санаға, көркемдік қабылдауға әсер ететін ерекше форма.

Әдеби сын – әдебиеттанудың құрамдас бөлігі ретінде, әдебиеттің тарихы және теориясымен тығыз байланысты болады. Сын сөз өнерін тануға, өмір шындығын эстетикалық тұрғыда игеру заңдылығын түсінуге бағыттайды. Сол арқылы әдеби шығармашылықтың мән-маңызы ашылады. Әдеби сын әдеби үдерістің дамуын бағалап, көркем туындыны бүгінгі күн тұрғысынан саралайды. Әдеби-көркем дүниенің идеялық-эстетикалық сапасын бағдарлай отырып, сын оның нақты кезеңдегі даму деңгейін айқындайды. Осы тұрғыдан келгенде сынның да даму, кемелдену сатысы болған. Әдеби сынның тарихи тамырын аңдағанда, оның тереңде екеніне көз жеткіземіз. Сынның объективтілігі мен көркем-эстетикалық бағалауы әдебиет пен өнердің төмендеуін болдырмауға ықпал етеді. Сын жанры өткір, сарабдал сыншыны қажет етеді. Сынның дамуында танылған тұлғалардың бірі – Т.Кәкішұлы. Зерттеушінің сын саласындағы еңбектері осы жанрға қосқан ерекше үлесін байқатады.

Түйін сөздер: сын, сыншы, құндылық, эстетика, таным, тұжырым.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-184-193>

Түсті: 27.09.2024; Жөнделді: 09.11.2024; Мақұлданды: 02.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Сын қоғамдағы философиялық, әлеуметтік, рухани-адамгершіліктің өткір проблемаларына қозғау салады. Соның ішінде әдебиет туралы талқылау көркем шығарманың тууымен бір мезгілде пайда болған. Жалпы өнердің жаңа туындысын танып, ой елегінен өткізіп, өздерінің өмірлік бай тәжірибесі арқылы салмақтап, саралаған парасатты, ойлы жандар – алғашқы әдебиет сыншылары болған. Сонау антикалық дәуірде-ақ, сын шығармашылықтың дербес саласы ретінде орныға бастады. Көне Грекия мен Римде өнер туындысы туралы талқылаулар туындап, оның алғышарты ретінде риторика мен поэтиканың танылғаны мәлім [1]. Одан соң да табиғатқа еліктеу (мимиезис), сұлулық пен қайырымдылықтың идеалы (калокагатия), Платон теориясы мен оның суреткерге қатынасы («Мемлекет»), идеяның объективтенуі (эйдос), көркем шығармашылықтың құдайлануы,

¹ Хат-хабар үшін автор

көркем форма мен мазмұнның арасындағы қатынас («Ион»), әдебиет пен өнердің теологиялық аспектісі, көркем шығармашылықтың эталоны, алғашқы сыншылардың бірі Зоилдың жартылай аңызға айналған бейнесі, Горация («Ars poetica») мен Овидияның әдеби еңбектеріндегі теориялық бастаудың көрінісі, антикалық теоретиктердің орта ғасырдағы мәдениет пен филологияға ықпалы орнықты. Одан соң сыншылдық ойдың діни іретасы айқындалып, монастрь мен университеттерде эстетикалық тақырыптарға арналған дискуссияның бір парасы - көпшілік сыни қызметті өрістетті. Универсалия (реалистер мен номиналистер арасындағы полемика) туралы талас, Вольфрам фон Эшенбахтың эпосындағы («Парцифаль»), Дантениң «Новая жизнь» еңбегіндегі сыни элементтер, ағарту мен қайта өрлеудегі сынның толыққанды өрістеуіне жасалған тұжырым тұрақтанды. Бұдан әрі дәуір өрлеген сайын сынның теориялық және практикалық негізі дами түсті. Сөйтіп, әдебиет, теория, философия, эстетика категориялары сыни ойдың бағытын кеңейтіп, әр түрлі теориялық мектептердің негізін қалады.

Сынның дамуы біркелкі болған жоқ. Себебі сын тек парасатты, әділ бағалау ғана емес, заманның кереғар, саясаттың солақай тұстарына да ілігіп отырды. Соған қарамастан сынға ерекше, әр тарапты даму динамизмі тән болды. Ендеше, сын әмбебап, көпфункционалды жанр. Ол тек өзінің жанрлық түріне ғана жауап бермейді, кейде жанраралық ерекше пішіндерге еніп, тек сынау, талқылау, бағалау ғана емес, ойлы пікір, тың көзқарастың тууына да ықпал етеді. Сын осы тұрғыдан теориялық-әдіснамалық проблемаларды қозғайтын ғылыми мақалаға, қоғамның өткір, маңызды мәселесін көтеретін көсемсөзге, кейде ой талқылауға, дербес пікір бөлісуге шақыратын эссеге де ұқсап жатады. Сын қоғамның шығармашылық саласына, әлеуметтік өмірдің шынайы болмысын көрсетуге белсене араласады. Сын қаламгер еңбегінің жетістіктері мен кемшіліктерін айқындап, оның шығармашылық деңгейінің өсуіне, шеберлігінің қырлануына ықпал етеді. Сыншы оқырманға да назар аударады. Сол арқылы сыншы оған шығарманы түсіндіріп қана қоймайды, оны оқығанын жаңа деңгейде түсініп, біріккен жанды процеске тартады.

Зерттеу әдістері

Мақаладағы негізі ой-тұжырымдарды дәйектеу мақсатында эмпирикалық (бақылау, талдау, салыстыру, модельдеу), теориялық зерттеу (анализ, синтез, абстрактілік, нақтылық, тұжырымдау) әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Сыншының міндеті туындыға көркемдік тұтас дүние ретінде қарап, оны әдеби дамудың жалпы үдерісінде таныту. Қазіргі әдеби сында мақала, рецензия, шолу, эссе, әдеби портрет, полемикалық реплика, библиографиялық заметка жанрлары бар. Сыншыға туа бітті талант тән болу керек те, ол суреткер, ғалым, зерттеуші, публицист, ғалым, тарихшы, теоретик, эссеист болуы тиіс. Әдеби сынның өзі де басқа сыншылардың талқылауына, сынына ұшырап жатады. Сонда ең соңғы сынды, өткір сынды айту кімнің құзырында? Бұл өз кезегінде жауабы ішінде табылатын риторикалық сауал. Сынның айтылуының өзі сол тұстан басталатын сынды, талқылауды білдіреді. Сынның нәтижесі бірден көрінбейді. Өйткені оның жауабына, түзелуіне уақыт төреші. Кез келген шығармашылық өкілінің жазғанына сын айтылып, жазылуы заңдылық. Себебі сол арқылы ол өзін қоғамның, шығармашылық ортаның бақылап отыратынын біледі. Өзін оқып, талқылап отырған көпшіліктің болуы оған мотивация болады. «Сын дегеніміз – өнер мен әдебиет туындысындағы әдемілік пен кемшілікті ашатын ғылым» [2, 228]. Сын қаламгерге шығармашылық даму сыйлайды. Алғашқы сынның айтылуы шығармашылық адамына үлкен сынақ. Сын айту оңай емес, оның қаншалықты әділ болуы сыншының біліміне, қабылдауына байланысты. Көпшілік жағдайда сын шығармашылық өрлеуге бастайды. Әдеби сынның сынағынан шығармашылық жолындағы кез келген адам өтеді. Көркемдік құбылысқа құндылық тұрғысында қарау – әдеби сыншының басты мәселесі. Сын әдеби бағыттың шығармашылық ұстанымын бекітіп, әдеби үдеріске белсенді

ықпал етеді. Әдіснамалық принцип тұрғысынан сын әдеби үдеріске кірігіп, қоғамдық сананың қалыптасуында әдебиет тарихы мен теориясына сүйенеді. Сынның маңызы тек танымдық тұрғыда ғана емес, ол қаламгер мен оқырманның арасында дәнекерлік рөл де атқарады. Ғалым Т.Кәкішұлының еңбектері тек сын саласын ғана емес, кең түрдегі ғылыми-зерттеушілік, деректілік сипатты қамтиды. Ғалымның «Дәуір суреттері», «Сын сапары», «Оңаша отау», «Қазақ әдеби сынының тарихы» еңбектері осының айғағы. Ғалым К.Ахметтің: «XX ғасырдың елуінші жылдарынан бастап, Т.Кәкішұлы қазақ кеңес әдебиеті тарихынан ұмтыла бастаған Ж.Тілепбергенов, Е.Бекенов сынды дарындар жайында арнайы мақала жазып қана қоймай, олардың еңбектерін жинау, жариялау ісімен де шұғылданды. Өз еңбегімен қатар өзгенің шығармаларын ескі газет-журналдардан тауып алып, оған қайтадан өмір беру, архив шаңын қағу машығы ғалымның өзіне ғана емес, елге де олжа салғанын көрсетеді. Ғылыми зерттеулері практикалық қажеттілікпен астарласып жатты», - деуі сыншының ғылыми ізденіс арналарын айқындап береді [3, 8].

Ғалым Т.Кәкішұлының қазақ әдебиетінің сын жанрына келуі теориялық-әдіснамалық сипаттан басталады. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» оқулығы сынның принциптерін, негізгі ғылыми қағидаттарын жүйелеп берген еңбек. Ғалымның сын жанрының туу, қалыптасу, танылу сипаттарын айқындауы да ерекше. Сынның тууын кеңес дәуірі кезеңімен қатар алып қарайтын ұшқары пікірге қарсы уәж айтқан зерттеуші эстетикалық талап биігінен табылатын туындыларды халық мұраларынан тауып, мақал-мәтел, эпостық жыр, айтыстағы көркемдікті атап, мысал келтіріп, халықтың парасат-талғамының негізі ұлттық салт-дәстүрде, ежелгі танымда жатқанын дәлелдейді. Сөйтіп, «Қыз Жібек» жырынан, «Қобыланды батыр» эпосынан мысалдар келтіріп, халықтың эстетикалық-сыни көзқарасы фольклордан бастау алғанын дәйектейді. Әдебиет – өнердің бір түрі. «Өнер» деген сөздің өзі көпмағыналы. Бұл жағдайда оның көркемдік қызметі мен нәтижесіне басымдық беріледі. Өнер – шығармашылық сипаттағы эстетикалық құбылыс. Көне грек тіліндегі «эстетика» сөзінің бастапқы мағынасы «есту және көру арқылы сезіну» дегеннен туындайды [4, 113]. Көркем әдебиетті өнердің басқа түрінен ерекшелігі оның сан қырлы, мол арналы сипатын танытады. Сол арнаның бірегейі – фольклор. Мәселен, мақал-мәтелдің мәні – өмірден туған байлам. Сондықтан оның тақырыбы да өмірдің сан алуан құбылыстарын қамтиды. Зерттеуші еңбегінде тілге қатысты халықтық топшылау, байламдар келтіріледі. Мәселен, «Тіліңді бақ, басың аман болады. Сөзіңді қысқарт, жасың ұзақ болады», «Ақынның тілі қылыштан өткір, қылдан жіңішке», «Тіл мен сөз – көңілдің айнасы», «Білім қадірін оқыған білер, зер қадірін тоқыған білер». Бұл халықтың таным көкжиегінің кеңдігін дәлелдейтін нақылдар. Бұл арқылы зерттеуші Т.Кәкішұлы халықтың сыни ойларының дәйектілігін, көпшілік құптаған мәнін алға тартады.

Халқымыз әрдайым сөзді ұтымды, қиыстыра, қолдануға ұмтылған. Себебі сөзге жүйрік болуды өнердің озығы деп түсінген. Сондықтан өмірдің алуан түрлі құбылыстарынан алған қорытындалары мен топшылауларын қанатты сөзге айналдырып, оның ғибратын тереңдетіп отырған. Әр қоғамның талғам-талабы мен қалыптасқан ғұрып-салтына орай, мақал-мәтелдерде қоғамда өмір сүрген топтардың, жекелеген адамдардың, жұртшылықтың көзқарастары сақталып отырған. Онда ілгерідегі құбылыс, жағдаяттарға сын айту, таразылау, кейде мақұлдау кездеседі. Халық өмірінде туған мақал-мәтелдерде тапқырлық пен жүйелілік, көркемдік пен эмоция сақталған.

Фольклорлық элементтер әр түрлі формада әдеби шығармада да қолдана отырып, белгілі бір дәрежеде өзінің эстетикалық мәнін сақтайды. Мақалдың мәні белгілі бір нәрсені үйрету, жеріне жеткізе айту, ойды бекіте түсуімен тереңдей түсетіні белгілі. Мақал-мәтелдердің осы қасиеті халықтың әрекетін, көңіл-күйі мен мінез қасиетін даралап, ойын бедерлей түседі. Тағы бір ерекшелік халықтың мақал-мәтелдерінде тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар десек те, оны әрі қарай тарқатып, тобықтай ойдың тоқсан түрлі тарауын жазып, айқындауға болады. Мәселен, жоғарыда келтірілген мақал-мәтел шоғырындағы «Ақынның тілі қылыштан өткір, қылдан жіңішке», «Тіл мен сөз – көңілдің айнасы» дегендерге мән берсек, халқымыздың тіл өнеріне аса сақтықпен қарағанын

байқаймыз. Мәселен, ертеден ақындықты өнер ретінде ардақтаған халқымыз күнделікті өмірге тән қылыш, қыл сөздерін тілдің қасиетін ашуға қолданған. Сол арқылы да мәтелдің астары айқын, мағынасы кең шыққан. Бұл тек өрнекті нақыл ғана емес, әбден екшелген құбылыс арқылы алдағы күннің мұратын ашу, кейінгіге құлаққағыс жасау.

Халық мұрасы көпшіліктің жадында пішін, мазмұн, көркемдік тұрғыдағы ерекшеліктерімен сақталатыны белгілі. Халық сөздің киесін, көпмағыналылығын, эстетикалық, стильдік болмысын сақтап отырған. Ғалым Т.Кәкішұлы өзінің зерттеуінде «Қыз Жібектегі» көштің тізбекті суретін мысалға алады:

Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады.
Шытырма көйлек етінде,
Нұр сәулесі бетінде
Бұралып кетіп барады,
Перінің қызы секілді [5, 23].

Жанр мазмұндық, мән-мағыналық сипаттарымен қатар, құрылымдық та қасиеттер иеленеді. Неғұрлым ертерек сатыда (классицизм дәуіріне дейін) жанрлардың формалды аспектілері басымдыққа ие болды. Жанрды жасайтын бастау алдымен өлеңдік өлшемдер (метрлер), строфалық ұйымдастыру (қатаң пішіндер) және тілдік конструкциялар мен құрылым принципі болды. Әрбір жанрға көркемдік құралдардың кешені нақты бекітілді. Дәстүрлі жанрлар болашақ белгілі бір қалыпқа түсе отырып, бір-бірінен оқшау, бөлек өмір сүрді. Олардың аралық шекарасы да нақты болды. Мұндай жанрлық құрылым канон деп аталып, белгілі бір нормалар мен ережелерге бағынып, қалыпты дәстүрді орнатты. Жанр каноны жанрлық белгілердің тұрақты және берік жүйесі болды. Мұндай сипат халықтың эпостық шығармаларынан да табылады. Динамикалы тармақтар, бір-біріне жедел ауысатын суреттер жыр құрылымында тұрақты мәнге ие.

Жібектің көпті тамсантқан сұлулығы оның көштің басындағы әр қыздың перизаттай әсемдігімен салыстырылады. Бейнелеудің үдетпелілігі, қыз бейнесінің бірінен екіншісінің басым түсуі қыз баласына деген халықтың эстетикалық бейнелеу ерекшелігін аңдатады. Қазақ халқы қыз перзентін артық көрген, есімін де ерекше көркем етіп қойған, отбасында еркін ұстап, төрге шығарған, тектілік пен тәрбиені жастай ұлағаттаған. Қазақ осы танымды өзінің өлең-жырларында мейілінше дәріптеген. «Қыз Жібек» лиро-эпосындағы әр көш сайын бірінен екіншісінің көркі артқан қыздардың сұлулығы суреттеледі. Сөйтіп, ажарлау мен көріктіліктің сан алуан тәсілдерін тізбелеп, бірде бет, келбет ажарын, бірде бой, мүсін сымбатын, енді бірде мінез, қылық ерекшелігін тізбелей суреттеген халықтың сөз өнерінің аржағында сұлулыққа деген эстетикалық биік талғамы жатыр. Сол сияқты халқымыз батырды суреттесе де:

Қатуланып, қаттанып,
Буырқанып, бұрсанып,
Мұздай темір құрсанып,
Қабағынан қар жауып,
Кірпігіне мұз қатып [6, 22]

тұлпарды бейнелесе де:

Түлкідей көзі жайнады,
Қазандай боп қайнады.
Көлденең жатқан көк тасты,
Тіктеп тиген тұяғы,
Саз балшықтай иледі [6, 48], -

деп әбден шегіне жететіндей әдемі сурет жасап әрі ондағы бейнелеу мен теңеуді де табиғи, үйлесімді бере алған. Зерттеуші Т.Кәкішұлы сыни көзқарастың халықтың ежелгі руханиятымен өзектесіп жатқанын дәлелдейді. Сондағы зерттеушінің жасаған түйіні -

сын деген тек келеңсіз дүниені түйреу, сынау еместігіне, сын ең алдымен жақсыны, жарасымды дүниені көру керектігіне көз жеткізу. Ғалым Б.Ыбырайым: «Ғалым-ұстаздың эстетика талабын, шарты мен шындығын терең сезінуі – күллі ғылыми еңбектерінің өзекті принципіне, алтын арқауына айналған. Шығармашылық жолы – осынау арқаудың нақты мысалы, сыншылдық талғамы мен азаматтық дүниетанымының әрі нақты көрінісі, әрі бейнеді көрсеткіші. Сыншылдық, сезімталдық ғалымның адалдығымен, ауқымды пайымымен тізе қосқанда, рухани игілігімізге үлес қосатын парасатты еңбектер дүниеге келеді» [7, 111].

Зерттеуші сын жанрына деген көзқарасын одан әрі жыраулардағы кесек, көркем, терең ойлармен сабақтастырады. Жырау – елдің алдында жүретін көшбасшы ақылманы, ойшыл, данасы. Олардың сөзі киелі, ойы терең. Жыраулар дүниетанымындағы философиялық ой кеңістігін, кемелдік пен парасатты айналасынан алып, көкірегіне жинаған. Өздерін қоршаған жаратылыс пен адамның ғұмырын үйлестіріп, бір көркемдік арнаға тоғыстырған. Соның бірі – адамның жас ерекшелігіне қатысты пайымдары. Бұқар жыраудың «Жиырма деген жасыңыз, ағып жатқан бұлақтай. Отыз деген жасыңыз, жарға ойнаған лақтай. Қырық деген жасыңыз, ерттеп қойған құр аттай. Елу деген жасыңыз, о да бір көшкен ел екен. Алпыс деген жасыңыз, қайғылы, мұңлы күн екен. Сексен деген жасыңыз, қараңғы тұман түн екен. Тоқсан деген жасыңда, ажалдан басқа жоқ екен», - деп жүйелеуінде, адамның жасы ұлғайған сайын, оған айтылатын сыни көзқарас та тереңдей түседі [8, 89]. Әр жастың өзіне тән сипаты нақты бақылау, байламнан туған. Яғни адам ғұмырының бағасы әбден екшеліп, айқындалып берілген. Орыс әдебиеттанушысы М.Бахтин: «Бағалау ғана адамды өзінің дербес болмысын, тағдырын тануына жәрдемдеседі» [9, 82], - деген. Яғни адам тұлғасы – алдымен, бағалауыштық бағдар нысаны.

Әдебиеттану мен әдеби сынның үндестігі әдебиеттен туындап отыр. Екеуінің де зерттеу нысаны – әдебиет. Әдеби сын әдебиетке баға береді, әдеби шығарманы талдап, бағалап, жұртшылыққа танытады. Ақын-жырау халық алдына шыққаннан-ақ олардың талғамына, сынына жауап беретіндей болуы тиіс. Олардың дарын-талабының сыншысы – халық. Сыншының ойынша: «Озық өнерімен, ән думанымен қадірлі болған ақын өз басын асыра бағалап, қарсы ақынды кішірейте сөйлеп, мысын басуы да эстетикалық заңдылыққа бағынады [5, 38]. Себебі халық тыңдап, таныған сөзі арқылы, талғамын қалыптастырады. Сондықтан да көпшіліктің көңілінен шыққан ақынның сөзін халық жадында сақтап, айтып, таратып отырады. Бұл талғампаз, сөз ұғымын, сын талабын жақсы білген халық даналығының белгісі. Ғалым Ж.Смағұлов: «Сын жанрларын айқындаудың басты белгілерінің бірі – оның зерттеу нысаны. Әдеби сын қарастыратын негізгі объектілер – шығарма, жазушы, әдеби үдеріс. Осы үш түрлі объектіге орай, соларға сәйкес келетін рецензия, шығармашылық портрет, мақала жанрлары қалыптасқан. Сынның басқа жанрлары осы үшеуінің төңірегінде топталып, түрліше жағдайдағы көріністері іспеттес» [10,17].

Адам баласы қоғамда, тарихи дамудың әр кезеңінде адамзатпен ілесіп отыратын құндылықтар кеңістігінде өмір сүріп, адамның өмірі, әрекеті құндылық бағалауына алынады. Әлеуметтік-саяси қоғамдағы ілгерілеу, түпкілікті өзгерістер жаңа құндылықтарды талап етеді. Қазіргі жаһандану заманындағы тоғысулар бір елде қалыптасып, орныққан құндылықтарды сырттай да бақылап, баға беруге итермелейді. Яғни субъектілі-бағалауыштық аспект сыртқы бағалауға да ұшырауда. Бұл жалпы адамзат құндылығымен де ұштасады. Философия тарихында табиғи және қоғамдық құбылыстардың, адамның қызметі мен әрекеті салдарынан пайда болған сұлулық, асқақтық, ырыс, береке ұғымдары жоғары саналды. Олар тарихи дәуірлерде өзінше сарапқа салынып отырды. Мәселен, антика дәуірінде жоғары құндылық – білім, ақыл-ой саналған. Халқымыздың ұлттық коды оның болмысын, жаратылыс ерекшелігін, руханиятын айқындайды. Оның күні бүгінге дейін көнермеген бірегей қасиеттері халықтың ерекше болмысының сақталуына негіз. Яғни тіл мен мәдени құндылық ұлттық кодтың бірегей көрінісі [11]. Яғни осыдан құндылық ұғымының әр тарапты ерекшелігін байқаймыз. Сыншы Т.Кәкішұлының пікірінше: «Ауыз

әдебиетінің қай үлгісі болмасын, халықтық эстетиканы, халықтың сыншылық көзқарасы мен парасатын танытып отырады» [5, 31]. Зерттеуші халықтың эстетикалық сыншылық ой-тұжырымының бір парасын айтыстан табады.

Айтыс – ақындық өнердің биік межесі. Айтыс өнері ашық алаңда, халық алдында орындалатындықтан, оған берілегін баға да жедел болады. Көпшіліктің талап-танымына оңтайлы болған ақынның сөзі көкіректе жатталып қалады. Ендеше, ақын болу, шаршы топтың алдында сол өнерін сарапқа салу – өнерпаздың өскенін, ақындық тұрғыда толысқанын білдіреді. Ғалым айтыс ақынының ерекшелігін былайша айқындайды: «Ақындар тек сұлулық пен асқақ сана-сезімді ғана қастерлемей, әлеуметтік қиястық пен о жарлықты, қоғамдық зорлық-зомбылықты, кем-кетікті де айтады. Әуелде тілек айту, ықылас білдіру эстетикалық сәттер ұшырасқанымен, шабыт шалқары алысты шалар кезде, сатұр-сұтыр сөз найзасы сұңғыласып жатады» [5, 36]. Ендеше, сөздің мағынасы мен эмоциясы да сыни бағалауды тудырады. Ақындардың бір-біріне сөз арқылы сын тағуы, мін айтуы да бағалаудан туады. Мәселен, «Жүз толқытып жібектей өлеңді айт», «Сусындайық өлеңнің тұнығынан» деп бір-бірінен сөздің ажарлысын естуге ынталанса, біраздан соң, «Өлеңге бейсауат сөз қосамын деп, қалтырап тон ішінде пақыр болдың»; «Әйгілі ақын болсаң ел мақтайтын, сөзіңді сөйлесеңші екі жақтап»; «Әйтеуір ақынмын деп әуектейсің, білмейсің не айтқаныңды қылжалақтап» деп ақын тілінің кемшіндігіне, мағынасының тарлығына мін айта бастайды. Бұл сөздің қадірін биік қойған ақындардың шешімі. Айтыстағы сөз, тіл өрнектеріне ғана емес, зерттеуші оның тарихи, деректілік сипатына да ерекше мән береді. «Ақындар айтысы бір жағынан эстетикалық мән-мағынасымен елдің көркемдік талап-талғамын тәрбиелесе, екіншіден, тарихи деректерге толы. Көптеген тарихи деректер хатқа түспегенімен, мүлдем ұмыт болып кетпегенін ақындар айтысынан көреміз. Көпшілік айтыста ең әуелі ақынның қай елден, қай рудан екені, оның қандай өнерпаз болғаны, тарихтан өткен билері мен батырлары жайлы айтылады. Ата-бабаларының шежіресін шертетіні қаншама» [5, 41]. Шындығында да айтыс ақындары қарсылас ақындарынан үстем шығуының бір парасын руының әлеуетінен, онда белгілі тұлғалардың болуынан тауып, мәртебесін биіктетіп отырған. Сыншы әдебиет тарихы кезеңдерін келтіре отырып, ондағы сыншылық-эстетикалық сипаттың туу, қалыптасуын дәйектеп отырады. Сын бар жерде таным, көзқарас, талғам болатындығын түйіндейді.

Қазіргі психолог ғалымдардың дәлелдеуінше, адамның болмысы үш негізгі қасиетті тірек етеді: Алдымен, адам мінез-қасиетінде оның әрі қарайғы тұрақтылығын қалыптастыруға негіз болатын бастапқы сипат сақталады; екіншіден, әлеуметтік ахуал адамның ішкі жан дүниесінің өзгерісін негізге алып, одан қандай да бір айқындылықты, бағалаудың бағдарын қажетсінеді; үшіншіден, ілім мен дүниетаным ұғымының қалыптасу тәсілі адам болмысының әр түрлі деңгейіне: рухани биіктеуге, күйзеліске немесе дағдарысқа байланысты болады. Сондықтан көркемдік ойлау эволюциялық шарықтау шегіне жете отырып, өзінің ұзақтығын шектеп, аяқталуға жақындайды да, оның көрсеткіші ретінде адамгершілік, философиялық, рухани тұжырымдар алынады. Қай халықтың да мінез-қалпы, әдет-ғұрпы оның мәдениетінің жасампаздығын аңғартады. Рухани мәдениеттің бастауы-әдебиет. Мәтін мотивациясы – мақсатқа бағындырылған, белгілі бір бағытты айқындаудан туындайтын сезім-күй, мәтіннің мотиві, концептісі. Көркем туындыны тұтас қозғалысқа келтіретін импульс ретінде ол ондағы ақпараттың берілуін, байланысын, дамуын жүзеге асырады [12]. Оның басты бағдар тұтатыны – өзі өмір сүріп отырған қоғамның этникалық-эстетикалық, идеологиялық принциптеріне сәйкес қызмет ету. Әдебиетті дамыту – сынды өрістетуге бастайтын жол. Нағыз сын шығармашылыққа айқын, дәл, шынайы талдау береді. Т.Кәкішұлы сыншы еңбегінің маңызы бірден байқалмайтынын, себебі сынды тану мен қабылдау субъектіліктен туындап жататынын айтады. Ал, өзінің «Қазақ әдебиеті сыны тарихында» сын мен эстетикалық пайымның халық мұраларынан бастау алуын зерделей отырып, мұндағы сынды қызметі өзгешелеу болатынын аңғартады. Себебі халықтың рухани дүниесі тек сөз өнерінің қасиетін ғана аңдатпайды. Мұнда тереңнен тамыр тартатын салт-дәстүр, ұлттық болмыс, этнографиялық кескіндер

бар. Осы бастауды тірек еткен халық өзінің пайымына дөп келетіндерін ауыздан-ауызға таралу кезінде-ақ танып, бағасын беріп, деңгейін айқындап қояды.

Қорытынды

Өнер - адамзат тіршілігінің маңызды бөлігі ретінде дәуірдің мәдени және уақыт-кеңістік аспектісіне қарамастан, жасай беретін құбылыс. Өнердің қасиетін айқындап, таразылап отыратын категориялар – эстетика, таным, қабылдау. Өнер объектілі және субъектілі қасиетімен эстетиканың пішіндерін қамтиды. Ол өзінің эмоцияға шапшаң әсер етуімен әр түрлі деңгейдегі талқылау мен тануды, қабылдауды туғызады. Соның ішінде әр халықтың ұлттық болмысын терең айқындайтын салт-дәстүрі, сөз өнері өзінің мәңгілік құндылығын сақтап отырады.

Әдеби үдеріс – нақты қоғамдық-саяси жағдайда қалыптасатын идеялық-көркемдік, эстетикалық фактордың, көркем сөздің шығармашылық әлеуетінің нәтижесінде жасалатын құбылыс. Әдеби үдеріс идеялық-көркемдік, дүниетаным, көзқарастар мен эстетикалық бағдарды айқындайды. Әдебиеттің әлеуметтік сипатының маңызы, шешуші сәті – біздің қабылдауымыз. Сол арқылы мәтіндегі ой түзіліп, мазмұн құралады, тұтас мәтін жасалады. Осыдан келіп мәтінді қабылдау, қаламгердің шығарма тудырудағы өзіндік ерекшелігі, оған деген оқырманның көзқарасы, бағалауы айқындалады. Мәтінді қабылдаудың маңызды кезеңі оның бейнелі-тілдік ерекшеліктерін, мазмұнын түйсініп, бойға сіңіру. Мәтінді қабылдау төңірегінде көптеген психологиялық шолулар мәтінді түсіну күрделі ой процесі екенін, ол әлденеше сатыдан өте отырып, сөздік құрылымды, оның мазмұнын белсенді қабылдауды жүзеге асыратындығын дәлелдейді. Яғни, мәтінді түсініп, қабылдап, белгілі бір нәтижеге, түйінге келесіз. Ондағы кейіпкерлердің әрекетін салмақтап, талдау бересіз. Міне, осы жағдайда мәтіннің дәлелдемесі үлкен рөл атқарады. Өзінің дәуірлік болмысында сын таза эстетикалық немесе таза тарихи сипатта болмайды. Олай дейтініміз эстетикалық болмыс сынды күнделікті өмірден алыстатып жіберсе, тарихи сипаты оны бүгінгі күннің проблемасынан алшақтатады. Қоғамның дамуымен байланысты адамның айналасына деген қатынасы, көзқарасы да өзгереді. Өзгерген қоғамдағы әдебиеттің тақырыбы да, кейіпкері де, бейнелеу амал-тәсілдері де өзгеше тұрпатқа ие болады. Осыған байланысты оқырманның эстетикалық қабылдауына да өзгеріс енеді. Осының бәрі әдебиет пен оның жанрларының идеялық-эстетикалық мазмұнына әсер етеді. Яғни, адамның жеке қабылдау болмысының жалпылану (деперсонализация) өзгерісі жаңа қоғамның бәріне тән. Ол өмірдің ілгерілеуіндегі жеке тұлғалық маңызды жойып, қалыпты бірліктің (стандартная единица) сипатын орнықтырады. Осы ретте, сын мен сыншы функциясының мәні айқындалады. Сын – белгілі бір әдеби бағыттың аясында шығармашылық принциптерін талқылап, баға береді. Ол әдебиет туралы ғылымның жалпы әдіснамасы негізінде әдебиет тарихын тірек етеді. Сын – әдебиеттің қазіргі жай-күйін, классикалық мұралардың ықпалдастығын бүгінгі қоғамдық және көркемдік мақсат негізінде саралайды. Сын осы ретте, өмірмен, қоғамдық күрес-тартыспен, дәуірдің философиялық және эстетикалық идеяларымен тығыз бірлікте болады.

Сыншы Т.Кәкішұлының әдебиет тарихы кезеңдерін айқындап, сын жанрын дамытқан ғалымдық, қайраткерлік қызметінің өресі биік. Ұлт руханиятындағы қадау-қадау маңызы терең мәселелерді алғашқылардың бірі болып қозғап, ірі зерттеулер жүйесінің қалыптасуына ықпал етті. Бұл ғылыми ізденістің ерекшелігі тарихилықтың, архив материалдарының молдығы болса, зерттеушінің осы әдіснамалық принципі тың деректердің ғылыми айналысқа түсуіне жол ашты. Ғалым сын жанрының қасандау болмысына жан бітірді, сынды тарихпен, дерекпен, көркемдікпен ұштасатын сапа-қасиетін тереңдетті. Зерттеушінің тұлғалық-бастамашылық болмысы әдебиет тарихы мен бүгінгі әдеби үдерістің арасын сабақтастырып келеді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша авторлар мүддесі қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж.Қ.Смагулов мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді, мақаланың негізгі бөлігін жазды. А.С.Несипбекова материалдарды жинақтап, мақала мазмұнына қатысты деректерді жүйелеп, мақаланы рәсімдеумен айналысты. Мақаланың тұтастығы мен деректердің дәйектілігі өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Тарих - адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. Т. 2: Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. – Астана: Фолиант, 2005. – 416 б.
2. Хализев В. Теория литературы: учебник. 4-е изд. исп. и доп. – М.: Высшая школа, 2002. – 405 с.
3. Кәкішев Тұрсынбек Кәкішұлы. Библиографиялық көрсеткіш. Құрастырушылар: Ж.Мұқалдиева, К.Ахметова, К.Абугалиева. – Алматы: «Қазақ университеті», 2007. – 179 б.
4. Бычков В. Эстетика: учебник. – М.: Кнорус, 2012. – 528 с.
5. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 2002. – 320 б.
6. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Т.3. Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.
7. Ыбырайым Б. «Ұстаз» // Тұрсынбек Кәкішұлы және қазақ әдебиеті тарихы мен сынын зерттеудің келелі мәселелері. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 10 қараша, 2022. – 109 б.
8. Жеті ғасыр жырайды. Екі томдық. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
9. Бахтин М. Собрание сочинений в 7-и томах. Т.5. – М.: Русское слово, 2000. – 420 с.
10. Әдеби сын. Бірінші кітап / Құраст. Л.Мұсалы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2023. – 143 б.
11. Zhakupov Z., Sarekenova K., Aimukhambet Z., Sagidolda G. Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study// Eurasian Journal of Applied Linguistics, Volume 9 (3), 2023, Pages 238-246.
12. Байтанасова Қ. Мәтін теориясының кейбір мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2019. - № 4 (129). – Б. – 24-31.

Ж.К. Смагулов, А.С. Несипбекова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Критика и критические познания

Аннотация. Глобализация и гуманизация, происходящие в современном обществе, создали новую парадигму оценки ценностей в эстетической и духовной сфере. При этом необходимо уделять особое внимание национальной культуре и литературе, ее отраслям. Критика – особая форма, затрагивающая общественное развитие и сознание, художественное восприятие. Литературная критика как составная часть литературоведения тесно связана с историей и теорией литературы. Так раскрывается сущность литературного творчества. Литературная критика оценивает развитие литературного процесса и выделяет художественное произведение с точки зрения сегодняшнего дня. Ориентируя идейно-эстетическое качество литературного и художественного мира, критика определяет уровень его развития в конкретный период. С этой точки зрения критика также имела стадию развития и зрелости. Если мы посмотрим на исторические корни литературной критики, мы увидим, что она глубока. Объективность критики и художественно-эстетической оценки способствуют предотвращению упадка литературы и искусства. Жанр критики требует острого, пронизательного критика. Одним из признанных в развитии критики лиц является Т.Какишулы. Работы исследователя в области критики показывают его особый вклад в этот жанр.

Ключевые слова: критика, критик, ценность, эстетика, познание, вывод.

Zh.K. Smagulov, A.S. Nessipbekova*
Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

Criticism and critical knowledge

Abstract. Globalization and humanization occurring in modern society have created a new paradigm for assessing values in the aesthetic and spiritual sphere. In this case, it is necessary to pay special attention to national culture and literature and its branches. Literary criticism, as an integral part of literary criticism, is closely related to the history and theory of literature. This is how the essence of literary creativity is revealed. Literary criticism evaluates the development of the literary process and highlights a work of art from the point of view of today. By orienting the ideological and aesthetic quality of the literary and artistic world, criticism determines the level of its development in a specific period. From this perspective, criticism also undergoes a developmental phase and attains a state of maturity. If we look at the historical roots of literary criticism, we can see that it is profound. Objectivity of criticism and artistic and aesthetic assessment help prevent the decline of literature and art. The genre of criticism requires a sharp, insightful critic. One of the persons recognized in the development of criticism is T. Kakishuly. The researcher's works in the field of criticism show his special contribution to this genre.

Keywords: criticism, critic, value, aesthetics, cognition, conclusion

References

1. Tarih – adamzat akyl-oiynin kazynasy: On tomdik. T.2: Antikalyk Grekya zhane Rim tarihi oiy [History is the treasure of the human mind: in ten volumes. Vol. 2: Ancient Greece and Roman historical thought]. (Foliant, Astana, 2005, 416 p.) [in Kazakh]
2. Halizev V. Teoriya literatury [Theory of literature]. The textbook is the fourth edition. (Vysshaya shkola, Moscow, 2002, 405 p.) [in Russian]
3. Kakishev Tursynbek Kakishyly. Bibliografiyalyk korsetkish [Kakishev Tursynbek Kakishevich. Bibliographic index]. Compilers: Zh.Mykaldieva, K.Ahmetova, K.Abugalieva (Kazakh University, Almaty, 2002, 179 p.) [in Kazakh]
4. Bychkov V. Estetika [Aesthetics]. Textbook. (Knorus, Moscow, 2012, 528 p.) [in Russian]
5. Kakishev T. Kazak adabietini synynyn tarihy [The history of Kazakh literary criticism]. Training manual. (Sanat, Almaty, 2002, 320 p.) [in Kazakh]
6. Kazak halyk adabietini: Kop tomdik. Batirlar zhyry [Kazakh folk literature: multi-volume. Song of heroes]. Vol. 3. (Zhazushy, Almaty, 1986, 304 p.) [in Kazakh]
7. Ibraim B. «Ustaz». Tyrsynbek Kakishyly zhane kazak adabietini tarihy men synyn zertteudin keleli maseleleri. Halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary [“Ustaz”.Tursynbek Kakishuly and actual problems of studying the history and criticism of Kazakh literature. Materials of the international scientific and practical conference.] (Almaty, 2022, 109 p.) [in Kazakh]
8. Zheti gasir zhyrlaidy [Seven centuries of singing]. Vol. 3. (Zhazushy, Almaty, 2008, 400 p.) [in Kazakh]
9. Bakhtin M. Sobranie sochinenij v 7-i tomah [Collected works in 7 volumes]. Vol. 5. (Russian word, Moscow, 2000, 420 p.) [in Russian]
10. Adebii syn. Birinshi kitap [Literary criticism. The first book]. Compiler: L.Mysaly. (Abai Scientific Research Institute, Almaty, 2023, 143 p.) [in Kazakh]
11. Zhakupov Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh., Sagidolda G. Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study// Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2023, 9 (3), P. 238-246.
12. Baitanassova K. Matin teoriyasynyn keibir maseleleri [Some problems of text theory] Bulletin of L.N.Gumilyov ENU. Philology Series, №4 (129), 126-133 (2019) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Смагулов Ж. – филология ғылымдарының докторы, профессор, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: jandosmagulov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8778-1601.

Несипбекова А. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9226-238X.

Смагулов Ж. – доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: jandosmagulov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8778-1601.

Несипбекова А. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9226-238X.

Smagulov Zh. – Doctor of Philology, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: jandosmagulov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8778-1601.

Nesipbekova A. – corresponding author, PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9226-238X

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).